



Janusz Lemański

Uniwersytet Szczeciński, Szczecin | Instytut Nauk Teologicznych
ORCID: 0000 0002-1512-997x, e-mail: lemanski@koszalin.opoka.org.pl

MIŁUJ BLIŻNIEGO JAK SIEBIE SAMEGO? JAKĄ MIARĄ CZY Z JAKIEGO POWODU MIŁOWAĆ BLIŻNIEGO?

Streszczenie

Tradycyjnie rozumienie końcowej syntagmy *kāmōkā* w sensie „jak siebie samego” rodzi kilka problemów interpretacyjnych i niekoniecznie pozwala właściwie zrozumieć przykazanie miłości bliźniego z Kpł 19,17–18.33–34. Zmiana interpretacji tej syntagmy z przysłówkowej (w odniesieniu do miłości) na atrybutywną (w odniesieniu do bliźniego: „jest jak ty”) jest dobrze uzasadniona (A. Schüle) i znacząco zmienia sam sposób rozumienia przykazania, gdyż pozwala w nowy sposób spojrzeć na samą definicję „bliźniego”. W Nowym Testamencie odchodzi się od próby zdefiniowania na rzecz wskazania, że bliźnim się nie jest, lecz się nim staje poprzez samo spotkanie z drugim człowiekiem.

Słowa kluczowe: miłość, bliźni, obcy, nieprzyjaciel

Abstract

LOVING YOUR NEIGHBOR AS YOURSELF? BY WHAT MEASURE OR FOR WHAT REASON SHOULD ONE LOVE ONE’S NEIGHBOR?

The traditional understanding of the final syntagm *kāmōkā* in the sense of “as yourself” raises several problems of interpretation and does not necessarily allow to properly understand the commandment of loving our neighbor from Lev 19:17–18.33–34. Changing the interpretation of this syntagm from an adverbial (in relation to love) to an attributive one (in relation to your neighbor: he is like you) is well justified (A. Schüle) and significantly changes the way of understanding the commandment, because it allows us to look at the definition of our neighbor

in a new way. In the New Testament the attempt to definite is abandoned in favor of indicating that one is not a neighbor but becomes one through the very meeting with another person.

Keywords: love, neighbor, stranger, enemy

Wstęp

Przykazanie miłości bliźniego, tak mocno obecne w nauczaniu Jezusa i tym samym często przywoływane w tekstach Nowego Testamentu¹, swoje korzenie ma w teologicznych koncepcjach z późnego okresu tzw. Drugiej Świątyni. Samą formułę można znaleźć w kontekście tzw. Kodeksu Świątości. Najpierw w Kpł 19,17–18 odnosi się ona wyłącznie do „bliźniego”, potem, poprzez redakcyjne uzupełnienie, zostaje rozszerzona również na „obcych” (Kpł 19,33–34)². Co istotne, autorzy z kręgów tzw. Szkoły Świątości unikają w swojej formule pojęcia „nieprzyjaciel”, choć z dużym prawdopodobieństwem swoje korzenie ta późna starotestamentalna koncepcja relacji z bliźnimi ma w mądrościowych pouczeniach na temat właściwego sposobu zachowania się wobec „nieprzyjaciół” (por. Prz 24,17; 25,21–22) i praktycznych wskazaniach dotyczących konkretnych sytuacji (por. Wj 23,2–4; Pwt 22,1–4)³. Taka ostatnia koncepcja znajduje swoje paralele także w tekstach z otoczenia Izraela⁴. Pozytywne sformułowanie z Kpł 19,17–18.33–34 już takich paraleli nie ma⁵. W Nowym Testamencie wezwanie do właściwego zachowania się wobec nieprzyjaciół znajdujących się w konkretnej potrzebie swoje zwieńczenie znajduje w przypowieści o miłosiernym Samarytaninie (Łk 10,25–37) i przykazaniu miłości nieprzyjaciół (Mt 5,38–47; Łk 6,27–35; por. też Rz 12,18–21). Kwintesencją Ewangelii jest jednak wezwanie do miłości Boga i bliźniego. W tym ostatnim przypadku hebrajski leksem *kāmōkā* z przywoływanego starotestamentalnego przykazania miłości bliźniego oddawany jest greckim zwrotem *hōs seauton* (por. Mt 19,19; 22,29; Mk 12,31.33). Tradycyjne całe przykazanie wyznacza więc miarę miłości, jaką należy obdarzać bliźniego, a jest nią miara miłości własnej – „jak siebie samego”. Tymczasem w języku hebrajskim istnieje jednak jeszcze inna możliwość interpretacji końcowego leksemu, która pozwala postrzegać wezwanie do miłości bliźniego nie z perspektywy wyznaczonej jej miary, ale z perspektywy uznania godności drugiego człowieka. Tej możliwości interpretacyjnej autor chce się przyjrzeć bliżej w poniższym artykule.

1 Mk 12,31.33; Mt 5,43; 19,19; 22,39; Łk 20,27; Rz 13,9; Ga 15,4; Jk 2,8.

2 Na ten temat szerzej: Janusz Lemański, *Prawo Pana doskonałe – krzepi życie (Ps 19,8A). Kilka refleksji na temat istoty prawa i sprawiedliwości w Starym Testamencie*, SiR 54 (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe US, 2019), 206–217.

3 Matthias Köckert, „Nächstenliebe – Fremdenliebe – Feindensliebe”, w: *Mazel tov: Interdisziplinäre Beiträge zum Verhältnis von Christentum und Judentum*, red. Markus Witte, Tanja Pilger (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012), 31–53, zwł. 41.

4 *Nauki Ani*, linie 287–294; *Nauki Amenepope*, linie 77–82; teksty i omówienie w: Bernd Janowski, *Anthropologie des Alten Testaments. Grundfragen – Kontexte – Themenfelder* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2019), 222, 574–575.

5 Janowski, *Anthropologie des Alten Testaments. Grundfragen – Kontexte – Themenfelder*, 163.

1. Kto jest bliźnim?

To pytanie zawstydzonego uczonego w Piśmie (por. Łk 10,29) pozwala Jezusowi opowiedzieć przypowieść o miłosiernym Samarytaninie (Łk 10,30–37) i w znaczący sposób poszerzyć zakres znaczeniowy pojęcia „bliźni”. Kim jest jednak bliźni w tekście Kpł 19,17–18?

(w. 17) Nie będziesz nienawidził (*śane*) twego **brata** (*’āḥīkā*) w swoim sercu. Powinieneś upominać (*jkḥ* hifil) twego **współobywatela** (*’āmitēkā*), abyś nie nosił na sobie odpowiedzialności za jego winę. (w. 18). Nie będziesz się mścił (*nāqam*) i nie będziesz chował urazy (*nātar*) do **synów twego ludu** (*b^cnē ’ammekā*), lecz będziesz miłował swojego **bliźniego** (*l^rrēā ’kā*) jak siebie samego (*kāmōkā*)⁶. Ja jestem Jhwh.

Bliźni (*rēā*)⁷ w tym wypadku, nawet bez zaglądania do słownika, to Izraelita (brat), współobywatel, syn twego ludu, z którym mieszka się w tym samym miejscu i z którym codziennie ma się do czynienia. Czy można jednak nakazać miłość? W języku biblijnym zarówno nienawiść (w. 17), jak i miłość (w. 18), o których tu mowa, nie dotyczą uczuć. Serce (w. 17b) to nie organ ciała symbolizujący uczucia, lecz myślenie, wolę, wnętrze człowieka. Zatem oznacza ono zarazem racjonalność i relacyjny charakter człowieka⁸. Z wersetów 17–18a wynika, że chodzi o powstrzymanie się od nienawiści, mściwości i gniewu wobec współobywateli. Danie im szansy na zmianę postawy. Miłość bliźniego jest więc właściwym remedium (w. 18b) na mściwość i urazy noszone w sercu⁹. W kontekście kulturowym starożytnego Lewantu miłość często nie tyle określała uczucia, ile polityczną lojalność, solidarność społeczną i rodzinną. Słusznie więc komentuje to Antoni Tronina¹⁰, gdy pisze o „obowiązku społecznej miłości”. Nie o emocje i uczucia tu bowiem chodzi, ale o postawy i czyny¹¹. To wezwanie do praktycznej solidarności i pokojowego nastawienia wobec innych członków tej samej społeczności. Co więcej, chodzi o wezwanie do niepozostawania biernym w obliczu nieszczęścia, którego bliźni – rozumiany jako współobywatel i członek rodzimej społeczności – doświadcza.

Sytuacja zmienia się jednak radykalnie w uzupełnieniu tego nakazu w Kpł 19,33–34:

(w. 33) A gdy osiedli się u ciebie **obcy** (*gēr*) w twej ziemi, nie będziesz go uciskał (*lō ’tônū ’ōtō*), (w. 34) będzie dla ciebie jak **tubylec** (*k^e’ezrah*) **obcy** (*hagēr*) zamieszkujący z wami i będziesz

6 Alternatywne tłumaczenie zostanie omówione nieco później.

7 *Wielki słownik hebrajski-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, red. L. Koehler i in., t. 2 (Warszawa: Vocatio, 2008), 291–293 (dalej KBL); Diether Kellermann, „rēa”, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, red. J. Bottewerk i in., t. 13 (Grand Rapids, Cambridge: Eerdmans, 2004), 522–532.

8 Bernd Janowski, „Das Herz – Ein Beziehungsorgan. Zum Personverständnis des Alten Testaments”, w: *Anthropologie(n) des Alten Testaments*, red. Jürgen van Oorschot, Andreas Wagner, VWGTh 42 (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2015), 43–64.

9 Lemański, *Prawo Pana doskonale – krzepi życie (Ps 19,8A). Kilka refleksji na temat istoty prawa i sprawiedliwości w Starym Testamencie*, 210–211.

10 Antoni Tronina, *Księga Kapłańska*, NKB.ST III (Częstochowa: Wydawnictwo św. Pawła, 2006), 287.

11 Lemański, *Prawo Pana doskonale – krzepi życie (Ps 19,8A). Kilka refleksji na temat istoty prawa i sprawiedliwości w Starym Testamencie*, 212–213.

go miłował (*'āhab*) jak samego siebie (*kāmōkā*), bo byliście obcymi w ziemi egipskiej. Ja jestem JHWH, wasz Bóg.

To istotne poszerzenie przykazania miłości. „Obcy zamieszkujący pomiędzy wami” powinien być potraktowany jak „tubylec/swój”. Kwestia miejsca i udziału obcych w kulcie JHWH powraca na przestrzeni pomiędzy Kpł 16 i 25 wielokrotnie (por. Kpł 16,29; 17,8–14; 20,2; 24,16; 25,23–28). Teraz stosunek do obcych wybrzmiewa jako wskazanie fundamentalne¹². Obcy staje się „swój” i powinien być traktowany tak samo jak wszyscy inni członkowie wspólnoty, zwłaszcza ci najsłabsi. O pozytywnym stosunku do obcych ze strony JHWH pisał też autor deuteronomistyczny (Pwt 10,18: JHWH miłuje obcych – *w^c'ōhēb*)¹³. Ta miłość konkretyzuje się w jego wypowiedzi tym, że zapewnia On obcym chleb i ubranie (*leḥem w^cśimlāh*). Motyw ubrania odsyła, w tym powygnaniowym uzupełnieniu, do Księgi Przymierza (Wj 22,25–26) i kontekstu, w którym jest mowa o trosce o najsłabszych członków społeczności¹⁴. Tam mowa jest o ubogich, których jedynym odzieniem jest wspomniany płaszcz (*śimlāh*). Tylko nim mogą się oni okryć na noc. W tym przypadku również motywacją do właściwej postawy jest miłosierdzie samego JHWH, który wysłuchuje skargi ubogiego (Wj 22,26). Ten społeczny etos z Księgi Przymierza w tekście deuteronomistycznym (Pwt 10,18) idzie o krok dalej i zaleca troskę o obcych motywowaną miłością samego JHWH do obcych. Autorzy deuteronomistyczni kierują się tu spójnością norm w prawie procesowym, w którym fundamentalna jest bezstronność i nieprzekupność samego JHWH (por. Pwt 10,17b), co jako zasada i wzór przeniesione zostaje do kontekstu reguł obowiązujących w życiu społecznym i zastosowane do tzw. *personae miserae* (por. Pwt 10,18). Jak już zauważono, autorzy powygnaniowej „recenzji” z Kpł 19,33–34 poszli o krok dalej, przekraczając narodowe granice przykazania miłości bliźniego. W ten sposób społeczne zasady ochrony najsłabszych z Księgi Przymierza (por. Pwt 22,20–26; 23,1–9) wpisane zostają teraz w kontekst Kodeksu Świętości (Kpł 19,17–18 → Kpł 19,33–34), a bliźnim staje się każdy, kto jest blisko i potrzebuje pomocy drugiego człowieka. O ile dla deuteronomisty wypowiedź o miłości do obcych była elementem etosu społecznego, o tyle dla autorów ze szkoły świętości staje się ona istotnym elementem przykazania miłości bliźniego i elementem programu społecznej równości (por. Kpł 25). Oczywiście to, o czym jest napisane w Kpł 19,34, nie było jeszcze brane pod uwagę przez autorów Kpł 19,18¹⁵. Dopiero recenzent, łącząc w Kpł 19,33 przykazanie miłości bliźniego z zakazem uciskania (*jnh*) obcych (Wj 22,20; por. Wj 23,9), łączy zarazem poprzez ten leksem program społeczny z Kpł 19 z programem zawartym w Kpł 25 (por. Kpł 25,14.17)¹⁶.

12 Erhard S. Gerstenberger, *Das 3. Buch Mose. Leviticus*, ATD 6 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993), 255.

13 Eckart Otto, *Deuteronomium 4,44–11,32*, HThKAT (Freiburg–Basel–Wien: Herder, 2012), 1038–1039.

14 Janusz Lemański, *Księga Wyjścia*, NKB.ST II (Częstochowa: Wydawnictwo św. Pawła, 2009), 481–486.

15 Köckert, „Nächstenliebe – Fremdenliebe – Feindensliebe”, 37; Thomas Hieke, *Leviticus 16–27*, HThKAT (Freiburg, Basel, Wien: Herder, 2014), 754–756.

16 Otto, *Deuteronomium 4,44–11,32*, 1039.

W tekstach biblijnych nie zawsze patrzy się jednak na obcych przychylnie. Porównując ze sobą ograniczenia zawarte w Ezd 9–10 i zupełnie przeciwne spojrzenie w Księgach Rut i Jonasza (mniej więcej ta sama epoka: IV wiek przed Chr.)¹⁷, widać wyraźną polaryzację i wręcz zderzenie ze sobą dwóch przeciwstawnych tendencji. Autor Kpł 19,33–34 nie zajmuje w tym względzie jakiejś określonej pozycji. Deklaruje jedynie, że obcych należy miłować tak samo jak innych słabszych członków swojej społeczności, a to oznacza praktyczną solidarność z nimi, kiedy przebywają pośród Izraelitów (por. Kpł 25,35–38). Nie powinni być oni w żaden sposób uciskani lub prześladowani. Powinni być traktowani tak samo jak rdzenni mieszkańcy i obywatele¹⁸. Skoro mają oni swoje obowiązki, powinni mieć również swoje prawa w ramach wspólnoty, jaką jest naród wybrany¹⁹.

2. Jak i czy dla czego miłować bliźniego?

Leksem *kāmôkā*, tradycyjnie tłumaczony w sensie „jak siebie samego”, to połączenie przyimka (*kēmô*) z przyrostkiem zaimkowym drugiej osoby liczby pojedynczej rodzaju męskiego (*kā*)²⁰. Tradycyjnie nadaje mu się sens przysłówkowy i odnosi do miłości bliźniego²¹, stąd tłumaczenie „jak siebie samego”. W tej sytuacji przykazanie miłości zyskuje swoją miarę, miłość bliźniego, w tym także obcego, powinna być mierzona miarą miłości własnej – własnych oczekiwań ze strony innych członków wspólnoty. Układ gramatyczny wypowiedzi (leksem znajduje się na końcu zdania!) pozwala jednak zauważyć inną możliwość, a mianowicie taką, że pełni on funkcję atrybutu odnoszącego się do „bliźniego”. Wówczas sens byłby zupełnie inny: „(jest on) jak ty”²².

2.1. Jaką miarą miłować bliźniego?

Tradycyjna interpretacja, jak wspomniano, wyznacza miarę miłości wobec bliźniego, odnosząc leksem *kāmôkā* do nakazu miłowania. Przy takim rozumieniu występuje

17 Lemański, *Prawo Pana doskonale – krzepi życie (Ps 19,8A). Kilka refleksji na temat istoty prawa i sprawiedliwości w Starym Testamencie*, 216.

18 Hieke, *Levitikus 16–27*, 754–755.

19 Listę tych praw i obowiązków w: Hieke, *Levitikus 16–27*, 754.

20 Benjamin Davidson, *The Analytical Hebrew and Chaldee Lexicon* (Peabody: Hendrickson, 1993), 382.

21 Tak: Jacob Milgrom, *Leviticus 17–22 (AB 3A)* (New York: Doubleday, 2000) 1655; też w tłumaczeniu LXX *I Księgi Jubileuszy* 20,2; 35,20; 36,4; 46,1–2.

22 Andreas Schüle, „«Denn er ist wie Du». Zu Übersetzung und Verständnis des alttestamentlichen Liebesgebots Lev 19,18”, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 113 (2001): 515–534; reprint w wersji anglojęzycznej: Andreas Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, w: Andreas Schüle, *Theology from the Beginning*, FAT 113 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2017), 289–305.

„«eliptyczne» zdanie zwrotne”²³, a powyższa interpretacja pozwala na dwa sposoby jego tłumaczenia²⁴.

- a) „Będziesz miłował swego bliźniego tak, jak będziesz (również) miłował siebie samego”. Takie tłumaczenie sugeruje, że nakaz miłości bliźniego zawiera również nakaz miłowania siebie samego. Mamy zatem do czynienia z połączeniem swego rodzaju psychologii indywidualnej i społecznej. Zakłada się w tym połączeniu, że miłość wobec bliźniego ma swoje źródło w jednostce, której relacja z samą sobą oparta jest na poczuciu bezpieczeństwa, zaufania, świadomości własnych braków i która tym samym wyposażona jest w wystarczającą cierpliwość i tolerancję wobec innych. Praktykowanie miłości bliźniego będzie zatem możliwe o tyle, o ile jednostka nie straci takiego poczucia samej siebie i takich zdolności.
- b) „Będziesz miłował swego bliźniego (tak bardzo), jak miłujesz siebie samego”²⁵. Tym razem miłość siebie samego traktowana jest jako pewnego rodzaju *constans* antropologiczny, z którego nakaz ten wynika. Inaczej niż przy pierwszej interpretacji, miłość własna nie jest delikatną miarą wskazującą na drugą osobę jako podobną do mnie. Taki ogląd rzeczywistości dana osoba może w zasadzie mieć lub nie. Tym razem miłość bliźniego ma charakter autoreferencyjny, ale nie w jakimś „narcystycznym” sensie. Tu jednostka musi nauczyć się przechodzić od egoizmu do altruizmu także dla swego własnego dobra. Miłość własna jest czymś naturalnym, a miłość bliźniego to efekt właściwej socjalizacji.

W obu interpretacjach podstawę stanowi przekonanie, że relacje z samym sobą stanowią podstawę dla relacji z innymi. Inny jest jedynie sposób odniesienia ich do siebie nawzajem. Jeśli jednak *kāmōkā* odniesie się nie do miłości, lecz do bliźniego, leksem traci swój przysłówkowy charakter i przybiera sens atrybutywny²⁶. Problem ten można rozstrzygnąć, poszukując innych przykładów zastosowania konstrukcji syntaktycznej *k* + przyrostek zaimkowy.

2.2. Dlaczego miłować bliźniego?

Można znaleźć wiele przykładów na to, że wyrażenia przyimkowe mogą pełnić funkcję przysłówka. Andreas Schüle²⁷ wskazuje na dwa porównywalne z Kpł 19,18 przykłady (Pwt 3,20; Ezd 4,2).

23 Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 292.

24 Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 292–293.

25 Ernst Jenni, *Die hebräische Präpositionen*, t. 2: *Die Präposition Kaph* (Stuttgart: Kohlhammer, 1994), 110. Taka interpretacja właściwa jest tradycji żydowskiej; Reinhard Neudecker, „«And You shall love your Neighbour as Yourself – I Am Lord» (Lev 19,18) in Jewish Interpretation”, *Biblica* 73 (1992): 496–517.

26 Tak: Arnold Ehrlich, *Randglossen zur hebräischen Bibel*, t. 2 (Leipzig: J.C. Hinrichs, 1909), 65, a za nim Takamitsu Muraoka, „A Syntactic Problem in Lev 19,18”, *Journal of Semitic Studies* 23 (1978): 291.

27 Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 293–294.

...aż JHWH da odpoczynek waszym braciom, jak wam... (Pwt 3,20)
 ...albowiem czcimy Boga jak wy (Ezd 4,2).

W obu leksem *kākem* „jak wam/wy” pełni rolę przysłówka i oba mogą stanowić uzasadnienie dla tradycyjnej interpretacji Kpł 19,18 (*kāmōkā* w roli przysłówka związanego z *w’hab*). Istnieje jednak pewna subtelna różnica w tych przykładach. W Pwt 3,20 mowa jest o plemionach, które osiadły w Transjordanii, ale – jak wskazuje autor biblijny – muszą one nadal stać u boku swych braci, którzy kontynuują jeszcze osiedlanie się w Cisjordanii, dopóki JHWH nie da im odpoczynku, „jak dał go już wam”. W tym przykładzie dobrze widać eliptyczny charakter całej wypowiedzi. Pojawiają się w niej dwa jasno odróżnialne dopełnienia, do których się ona odnosi, i partykuła *k* wskazuje tu na porównanie. W Kpł 19,18 występuje zwrotne odniesienie, zatem podany przykład nie jest rozstrzygający o tym, czy tłumaczenie „jak siebie samego” jest poprawne. Potrzebny jest inny przykład:

...aby odpoczął twój sługa i twoja służąca, jak i ty (Pwt 5,14b).

W tym przypadku partykuła *k* wprowadza porównanie pomiędzy „ty” oraz „twój sługa i twoja służąca”, co wydaje się lepiej korespondować z przypadkiem zdania zwrotnego z Kpł 19,18. Jednak w przeciwieństwie do Kpł 19,18 nie występuje tu takie zastosowanie leksemu *kāmōkā*. „Ty i twój sługa i twoja służąca” są gramatycznym podmiotem w zdaniu i dlatego nie mogą pełnić w nim tym samym roli przysłówkowej, co byłoby wymagane, jeśli przykład ten ma stanowić w pełnym tego słowa znaczeniu dowód na właściwe, tradycyjne rozumienie przykazania miłości z Kpł 19,18. Pozostają zatem jeszcze 1 Sm 18,1.3; 20,17, teksty uważane powszechnie (*opinio communis*) za przykład zwrotnego zastosowania przysłówka w zdaniu (ang. *reflexive adverbial semantic*). W tekstach tych mowa jest o miłości Dawida i Jonatana, ale zastosowany jest zwrot *k^enafšô* („jak swoje życie” w sensie „jak siebie samego”):

Jonatan (tj. jego *nefeš*) był przywiązany do Dawida (jego *nefeš*) i kochał go Jonatan jak samego siebie (*nefeš*) (1 Sm 18,1).

Jonatan zawarł przymierze z Dawidem, ponieważ miłował go jak samego siebie (*nefeš*) (1 Sm 18,3).

Jonatan przysiągł Dawidowi ze względu na swą miłość do niego, kochał go bowiem jak samego siebie (*nefeš*) (1 Sm 20,17).

W istocie zaimkowe zastosowanie rzeczownika *nefeš* jest dobrze poświadczone w tekstach Starego Testamentu²⁸, ale – jak już zauważono – to nie ten rzeczownik został zastosowany w Kpł 19,18. Zwrot *’hb + k^enafšô* w dosłownym tłumaczeniu brzmiałby: „miłować kogoś jak swą własną duszę/życie”. To nie ta sama idea, a precyzyjniej, co miłość własna. Zastosowanie rzeczownika *nefeš* w kontekście opowiadania o relacjach

28 Klaus Westermann, „*nefeš* Seele”, w: *Theologische Handwörterbuch zum Alten Testament*, red. E. Jenni, C. Westermann, t. 2 (Gütersloh: Kaiser, 41993), 71–96, zwł. 90; Hans Walter Wolff, *Anthropologie des Alten Testaments* (München: Kaiser Verlag, 51990), 40–48.

Dawida i Jonatana ma tu bardziej konkretny sens – uważa Schüle²⁹ – niż samo tylko odniesienie do samego siebie. Miłować innych jak swoje własne *nefeš* oznacza gotowość do narażania własnego *nefeš* dla dobra drugiej osoby (por. 1 Sm 20,33 vs. 1 Sm 18,11; 19,10). Zatem w kontekście opowiadania o Dawidzie i Jonatanie nie chodzi o porównanie miłości do kogoś i miłości do siebie samego, lecz o zastępcze poświęcenie swego *nefeš* dla dobra drugiego. Przymierze Jonatana i Dawida jest efektem tej postawy i tej gotowości (1 Sm 18,3; 20,16–17)³⁰. Przymierze jako takie zresztą wymaga gotowości obrony drugiego partnera układu z narażeniem swojego własnego życia (*nefeš*). Przykładem jest neoasyryjski układ lojalnościowy Asarhaddona, często przywoływany jako materiał porównawczy dla biblijnej (deuteronomistycznej) idei przymierza. W nim znajdujemy odpowiednik dla hebrajskiej frazy *'hb + k^enafšô* w zwrocie *râmu kima napištika*. Wasal zobowiązuje się tu miłować swego pana jak swe własne życie, ale rzecz nie idzie o miarę, jaką jest miłość siebie samego, lecz o gotowość do obrony asyryjskiego władcy i jego podanych z poświęceniem swego własnego życia³¹. Również ten przypadek jest wątpliwy jako analogia dla wypowiedzi z Kpł 19,18. Od strony gramatycznej brakuje ponadto przykładów, by zwrot *k + przyrostek zaimkowy* służył gdziekolwiek jako synonim zwrotu *k + nfš + przyrostek zaimkowy*³². Z drugiej zaś strony kontekst Kpł 19,18 również nie wskazuje, że chodzi o ideę takiego poświęcenia, o jakim mowa jest w kontekście opowiadania o Dawidzie i Jonatanie.

Jak zatem zrozumieć analizowany przez nas leksem? Andreas Schüle³³ sądzi, że w tym w przypadku mamy nie tyle synonim dla zwrotu *k^enafšô*, ile jego antonim, i sugeruje interpretację atrybutywną, a nie przysłówkową. W argumentacji przywołuje przykłady z przyimkiem *'t – „z”* (Rdz 6,18; 28,4; Kpł 10,9), w których syntagma *'ittāk* zastosowana jest nie przysłówkowo, lecz atrybutywnie. Wyrażenie przyimkowe „być z kimś” oznacza tu „należeć do niego”³⁴. Kolejne przykłady Schüle znajduje w podobnym, atrybutywnym zastosowaniu przyimka *b^etôk – „pomiędzy”* (Lb 35,15)³⁵. W pierwszym przykładzie

29 Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 295.

30 Miłość, o której tu mowa, ma emocjonalny i zarazem polityczny wymiar; Walter Dietrich, *Samuel: 1 Sam 13–26*, BK VIII.2 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlagsgesellschaft, 2015), 413. Mimo częstych sugestii nie ma natomiast charakteru homoerotycznego; Dariusz Dziadosz, „Braterstwo Dawida i Jonatana. Obraz męskiej przyjaźni w 1 Sm 18–2 Sm 1”, *Verbum Vitae* 39, 1 (2021): 163–198.

31 Andreas Schüle (Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 295) powołuje się tu na ustną opinię Wolframa von Soda.

32 Andreas Schüle (Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 296) wskazuje tu na artykuł: Markus Zehnder, „Exegetische Beobachtungen zu den David-Jonathan-Geschichten”, *Biblica* 79 (1998): 153–179, zwł. 159. Potencjalny przykład z Pwt 13,7 też jest wątpliwy, gdyż w tym tekście nie ma mowy o miłości bliźniego.

33 Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 297.

34 Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 297.

35 Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 297–299. W tym wypadku zauważa jednak pewną rozbieżność pomiędzy tekstem hebrajskim i greckim.

zauważa, że teksty hebrajski i grecki wyraźnie się różnią, gdyż tłumacz oddaje zdanie przyimkowe w formie atrybutywnej (*tō[ī] en hymin*: rodzajnik w tym wypadku odsyła do tego, o czym mowa była wcześniej). W kolejnych przykładach atrybutywny sens przyimka *k* w syntagmie przyimek + przyrostek zaimkowy ma sens „jak” (Pwt 18,15.18). Jeszcze wyraźniej widać to na przykładzie 1 Krl 3,12 (por. 1 Sm 26,15; 2 Sm 7,22), gdzie takie atrybutywne rozumienie syntagmy *kāmōkā* oddane jest w LXX wprost za pomocą słowa *homoios*. Sens nie jest więc taki, że nie pojawił się i nie pojawi się król *tak jak* Salomon, tylko że nie było i nie będzie już króla *jak* Salomon (por. 1 Krl 8,23: w odniesieniu do Boga)³⁶. Te przykłady pozwalają myśleć o alternatywnym – atrybutywnym rozumieniu *kāmōkā* również w przypadku Kpł 19,18.

Kolejne przykłady z tekstów targumicznych (poza Targumem Neofiti: liczba mnoga) też wykluczają przysłówkowe rozumienie Kpł 19,18b. W Targumie Onkelos przyimek *l* pełni funkcję *nota accusativa* i zastępuje hebrajskie *'t* (ten sens można przypisać też przyimkowi *l* w tekście hebrajskim), zaś *kāmōkā* oddane zostaje z pomocą typowej aramejskiej partykuły porównawczej *kwt*. W Targumie Pseudo-Jonatana interpretacja idzie jeszcze dalej, gdyż konstrukcja zdania (sens zwrotny) w ogóle nie pozwala na interpretację w sensie przysłówkowym i wyraźnie nadaje syntagmie sens atrybutywny³⁷. Z drugiej strony Peszitta idzie w parze z LXX i przyjmuje sens przysłówkowy oddany tu formułą *'jk npšk*³⁸.

Bardzo ciekawy jest też przykład jednej z interpretacji z Nowego Testamentu. Chodzi o Kazanie na Górze i ten fragment wypowiedzi:

Słyszeliście, że powiedziano: Będziesz miłował swego bliźniego, a nieprzyjaciela swego będziesz nienawidził (Mt 5,43).

W tym przypadku pierwszy problem polega na tym, że nie są znane źródła drugiej części wypowiedzi³⁹. Nietrudno też zauważyć, że na tle innych nowotestamentalnych cytowań przykazania z Kpł 19,18 w tym jednym przypadku „ucięta” została ostatnia część zdania⁴⁰. Te problemy można próbować rozwiązać jednak w inny sposób, starając się zrozumieć, co w tym wypadku cytujący i zarazem co tłumacz miał na myśli⁴¹. Druga część wypowiedzi wyraźnie zastępuje tu to, co zostało „ucięte”. Otfried Hofius uważa, że problem leży jednak w interpretacji drugiej części zdania i sposobie, w jaki ewangelista rozumiał przykazanie z Kpł 19,18. W jego opinii rozumiał je dokładnie tak,

36 Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 298; Ernst Axel Knauf, *1 Könige 1–14*, HThKAT (Freiburg, Basel, Wien: Herder, 2016), 170.

37 Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 299.

38 Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 300.

39 Antoni Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza rozdziały 1–11*, NKB.NT I/1 (Częstochowa: Wydawnictwo św. Pawła, 2005), 250.

40 Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza rozdziały 1–11*, 249.

41 Otfried Hofius, „Nächstenliebe und Feindschaft. Erwägungen zu Mt 5,43”, w: *Die Freude an Gott – unsere Kraft*. Festschrift Otto Bernhard Knoch, red. Joachim J. Degenhardt (Stuttgart: Katholisches Bibelwerk, 1991), 102–109.

jak wybrzmiewa on w Kpł 19,18: „Miłuj swego bliźniego, *jeśli* jest on jak ty”, tzn. jest członkiem tej samej wspólnoty wiary, a więc jest taki *jak ty*⁴². Hans P. Mathys⁴³ sugeruje, że różnica w obu wariantach tłumaczenia wynika z filologicznych obaw i podążania za LXX („jak siebie samego”), gdyż sens „on jest jak ty” brzmi jak tautologia. Propozycja Hofiusa dobrze jednak wpisuje się we wspólnotowy charakter przykazania. Wspólnota ta jest jednak ograniczona do „swoich”. Syntagmy *rēā'kā* i *kāmôkā* pozostają jednak na tym samym poziomie i druga z nich odnosi się do idei, że bliźni – Izraelita jest „jak ty”, mimo widocznych różnic w statusie społecznym. Jak zauważa Andreas Schüle⁴⁴, za takim rozumieniem przemawia również kontekst, w jakim znajduje się przykazanie. Wskazania o potrzebie zadbania o najbiedniejszych członków wspólnoty (por. Kpł 19,9–10.13) sugerują, że samo przykazanie dotyczące miłości bliźniego (Kpł 19,18) pełni w tym kontekście rolę szczególną. Jeśli pozostanie się przy tradycyjnym sensie „jak siebie samego”, to miłość bliźniego ograniczałaby się w tym przypadku tylko do osób o tym samym prestiżu społecznym, równych statusem. Potrzeba troski o ubogich sugeruje jednak szersze rozumienie potrzeby miłości bliźniego i jednakowe traktowanie wszystkich członków tej wspólnoty, bez względu na ich status społeczny. Przykazanie wzywa więc nie tylko do szeroko pojętej solidarności społecznej oraz traktowanie wszystkich „bliźnich” z tej wspólnoty tak samo, ale też uzasadnia to tym, że wszyscy bliźni – członkowie tej wspólnoty – są tacy sami „jak ty”. To członkowie tego samego narodu wybranego. Występuje tu bez wątpienia rozwinięcie deuteronomistycznej idei braterskiej wspólnoty⁴⁵, które idzie krok dalej. Wpisuje postawy społeczne w kontekst właściwy „Szkole Świątości”, a więc w kontekst idei, że również życie codzienne Izraelitów powinno być naznaczone świętością. Ta w sposób oczywisty oznacza upodabnianie się do Boga (por. Kpł 19,2) nie tylko przy okazji wizyty w świątyni, ale w codziennym życiu⁴⁶.

Zakończenie

Jakkolwiek propozycja alternatywnej interpretacji nie jest podzielana przez wszystkich badaczy⁴⁷, to argumenty Andreeasa Schüle wydają się przekonujące i w znaczący sposób

42 Hofius, „Nächstenliebe und Feineshaß. Erwägungen zu Mt 5,43”, 106. Za: Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 300.

43 Hans Peter Mathys, *Liebe deinen Nächsten wie dich selbst. Untersuchungen zum alttestamentlichen Gebot der Nächstenliebe (Lev 19,18)*, OBO 71 (Freiburg, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986), 29–30.

44 Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”, 300.

45 Na ten temat syntetycznie: Janusz Lemański, *Tora-Pięcioksiąg. Wprowadzenie w zagadnienia teologiczne i historyczno-krytyczne* (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe US, 2020), 597.

46 Na temat rozwoju tej koncepcji: Janusz Lemański, „Święty Izraela i Jego święty lud. Kilka uwag o starotestamentalnej «teologii wcielenia» Boga Izraela”, w: *O Kościele Jezusa Chrystusa Dzisiaj. Księga Pamiątkowa dedykowana Księdzu Doktorowi Wojciechowi Wójtowiczowi*, red. Edward Sienkiewicz (Koszalin–Poznań: Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego, 2020), 203–220.

47 Köckert, „Nächstenliebe – Fremdenliebe – Feindensliebe”, 37–39; Thomas Kazen, „Emotional Ethics in Biblical Texts. Cultural Construction and Biological Bases of Morality”, *Hebrew Bible and Ancient Israel* 6 (2017):

modyfikują nasz sposób myślenia o przykazaniu miłości bliźniego. Nie zmienia się ono co do istoty, zwłaszcza jeśli spojrzeć na nie z perspektywy nauczania Jezusa. Człowieka, który żyje obok ciebie, z którym się spotykasz na co dzień, należy miłować bez względu na jego status społeczny. Zmienia się jednak sam sens dopowiedzenia, które nie wyznacza tego, w jaki sposób należy miłować bliźniego („jak siebie samego”). Autor myśli tu raczej o powodzie, dla którego powinno się to czynić. O ile dla autorów starotestamentalnych był to najpierw członek tej samej lokalnej wspólnoty narodowej i religijnej, którego należało uznać, jak wspomniano, bez względu na jego status społeczny, za takiego samego człowieka („jest jak ty”). Z czasem taki status przyznany został również obcemu, który pośród tej wspólnoty zamieszkał. W czasach judaizmu hellenistycznego „obcy”, którego tym przykazaniem obejmowano, był głównie prozelitą⁴⁸. Z perspektywy Nowego Testamentu przykazanie uzyska jednak nową, dodatkową dynamikę. Wpisane zostanie w wydarzenia zbawcze i dzieło odkupienia każdego człowieka bez wyjątku. Jezus łączy miłość do Boga z miłością do bliźniego (Mk 12,31–35). Nie oznacza to, że zrównuje ze sobą miłość do Boga i bliźniego, czy obie te miłości porównuje. Wskazuje w ten sposób jedynie na przyczynę umożliwiającą realizację przykazania miłości bliźniego. Miłując Boga, człowiek staje się zdolny miłować również bliźniego. Rzecz idzie potem nie o zdefiniowanie samej miłości, lecz o praktyczne wskazanie: bliźni nie jest kimś, kto musi spełnić określone warunki, aby być obdarzonym braterską miłością. Już samo spotkanie z drugim człowiekiem, kimkolwiek on jest, staje się okazją do realizacji przykazania miłości bliźniego. Ten punkt widzenia determinuje wspomniana już przypowieść o miłosiernym Samarytaninie (Łk 10,25–37). Pytanie o zdefiniowanie „bliźniego” doprowadzone zostaje w niej *ad absurdum*, gdy przychodzi zrozumienie tego, że to już nie podmiot zobowiązany do przykazania miłości definiuje, kto jest bliźnim, lecz przedmiot. To całkowite przewartościowanie tego przykazania. Bliźnim się nie jest samo przez się czy po spełnieniu pewnych warunków, lecz można się nim stać zawsze poprzez konkretne działanie⁴⁹.

Bibliografia

- Davidson, Benjamin. *The Analytical Hebrew and Chaldee Lexicon*. Peabody: Hendrickson, 1993.
- Dietrich, Walter. *Samuel: 1 Sam 13–26*. BK VIII.2. Neukirchen–Vluyn: Neukirchener Verlagsgesellschaft, 2015.
- Dziadosz, Dariusz. „Braterstwo Dawida i Jonatana. Obraz męskiej przyjaźni w 1 Sm 18 – 2 Sm 1”. *Verbum Vitae* 39, 1 (2021): 163–198.

431–456, zwł. 445, dostęp 15.01.2022, https://www.academia.edu/34917373/Emotional_Ethics_in_Biblical_Texts_Cultural_Construction_and_Biological_Bases_of_Morality (inna numeracją stron).

48 Rainer Kampling, „Nächster/Nächstenliebe”, w: *Handbuch Theologischer Grundbegriffe zum Alten Testament und Neuen Testament*, red. Angelika Berlejung, Christian Frevel (Darmstadt: WBG, 2016), 346.

49 Kampling, „Nächster/Nächstenliebe”, 346.

- Eckart, Otto. *Deuteronomium 4,44–11,32*. HThKAT. Freiburg–Basel–Wien: Herder, 2012.
- Ehrlich, Arnold. *Randglossen zur hebräischen Bibel*. T. 2. Leipzig: J.C. Hinrichs, 1909.
- Gerstenberger, Erhard S. *Das 3. Buch Mose. Leviticus*. ATD 6. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993.
- Hofius, Otfried. „Nächstenliebe und Feineshaß. Erwägungen zu Mt 5,43”. W: *Die Freude an Gott – unsere Kraft*. Festschrift Otto Bernhard Knoch, red. Joachim J. Degenhardt, 102–109. Stuttgart: Katholisches Bibelwerk, 1991.
- Janowski, Bernd. „Das Herz – Ein Beziehungsorgan. Zum Personverständnis des Alten Testaments”. W: *Anthropologie(n) des Alten Testaments*, red. Jürgen van Oorschot, Andreas Wagner. VWGTh 4, 243–264. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2015.
- Janowski, Bernd. *Anthropologie des Alten Testaments. Grundfragen – Kontexte – Themenfelder*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2019.
- Jenni, Ernst. *Die hebräische Präpositionen*. T. 2: *Die Präposition Kaph*. Stuttgart: Kohlhammer, 1994.
- Kampling, Rainer. „Nächster/Nächstenliebe”. W: *Handbuch Theologischer Grundbegriffe zum Alten Testament und Neuen Testament*, red. Angelika Berlejung, Christian Frevel, 345–347. Darmstadt: WBG, 2016.
- Kellermann, Diether. „רָעָא”. W: *Theological Dictionary of the Old Testament*, red. J. Bottewerk i in. T. 13, 522–532. Grand Rapids, Cambridge: Eerdmans, 2004 (= TDOT).
- Knauf, Ernst Axel. *1 Könige 1–14*. HThKAT. Freiburg, Basel, Wien: Herder, 2016.
- Köckert, Matthias. „Nächstenliebe – Fremdenliebe – Feindensliebe”. W: *Mazel tov. Interdisziplinäre Beiträge zum Verhältnis von Christentum und Judentum*, red. Markus Witte, Tanja Pilger, 31–53. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012.
- Lemański, Janusz. *Księga Wyjścia*. NKB.ST II. Częstochowa: Wydawnictwo św. Pawła, 2009.
- Lemański, Janusz. *Prawo Pana doskonałe – krzepi życie (Ps 19,8A). Kilka refleksji na temat istoty prawa i sprawiedliwości w Starym Testamencie*. SiR 54. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe US, 2019.
- Lemański, Janusz. „Święty Izraela i Jego święty lud. Kilka uwag o starotestamentalnej «teologii wcielenia» Boga Izraela”. W: *O Kościele Jezusa Chrystusa Dzisiaj. Księga Pamiątkowa dedykowana Księdzu Doktorowi Wojciechowi Wójtowiczowi*, red. Edward Sienkiewicz, 203–220. Koszalin–Poznań: Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego, 2020.
- Lemański, Janusz. *Tora-Pięcioksiąg. Wprowadzenie w zagadnienia teologiczne i historyczno-krytyczne*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe US, 2020.
- Mathys, Hans Peter. *Liebe deinen Nächsten wie dich selbst. Untersuchungen zum alttestamentlichen Gebot der Nächstenliebe (Lev 19,18)*. OBO 71. Freiburg, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.
- Milgrom, Jacob. *Leviticus 17–22*. AB 3A. New York: Doubleday, 2000.
- Muraoka, Takamitsu. „A Syntactic Problem in Lev 19,18”. *Journal of Semitic Studies* 23 (1978): 291.
- Neudecker, Reinhard. „«And You shall love your Neighbour as Yourself – I Am Lord» (Lev 19,18) in Jewish Interpretation”. *Biblica* 73 (1992): 496–517.

- Tronina, Antoni. *Księga Kapłańska*. NKB.ST III. Częstochowa: Wydawnictwo św. Pawła, 2006.
- Paciorek, Antoni. *Ewangelia według świętego Mateusza rozdziały 1–11*. NKB.NT I/1. Częstochowa: Wydawnictwo św. Pawła, 2005.
- Westermann, Klaus. „nefeš Seele”. W: *Theologische Handwörterbuch zum Alten Testament*, red. E. Jenni, C. Westermann. T. 2, 71–96. Gütersloh: Kaiser, ⁴1993 (= THAT).
- Wielki słownik hebrajski-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, red. L. Koehler i in. T. 1–2. Warszawa: Vocatio, 2008 (= KBL).
- Wolff, Hans Walter. *Anthropologie des Alten Testaments*. München: Kaiser Verlag, ⁵1990.
- Schüle, Andreas. „«Denn er ist wie Du»”. Zu Übersetzung und Verständnis des alttestamentlichen Liebesgebots Lev 19,18”. *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 113 (2001): 515–534; reprint w wersji anglojęzycznej w: Andreas Schüle, „«For He is Like You». A Translation and Understanding of the Old Testament Commandment to Love in Lev 19:18”. W: Andreas Schüle, *Theology from the Beginning*. FAT 113, 289–305. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017.
- Zehnder, Markus. „Exegetische Beobachtungen zu den David-Jonathan-Geschichten”. *Biblica* 79 (1998): 153–179.

Cytowanie chicagowskie:

- Lemański, Janusz. „Miłuj bliźniego jak siebie samego? Jaką miarą czy z jakiego powodu miłować bliźniego?”. *Studia Koszalińsko-Kołoברzeskie* 30 (2023): 29–41. DOI: 10.18276/SKK.2023.30-02.

Cytowanie oksfordzkie:

- Lemański J. *Miłuj bliźniego jak siebie samego? Jaką miarą czy z jakiego powodu miłować bliźniego?* „Studia Koszalińsko-Kołoברzeskie” 30 (2023), s. 29–41. DOI: 10.18276/SKK.2023.30-02.